

Олександр Герасимчук

**ПЕРЕСЕЛЕННЯ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ
ІЗ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ТА ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ
НА ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
в другій чверті ХІХ ст.**

DOI: 10.58407/litopis.240206

© О. Герасимчук, 2024. CC BY4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4176-8417>

Важливими чинниками, які впливають не лише на демографічні параметри населення, а й на життєдіяльність країни в цілому, є міграційні процеси. Показовим може бути накопичений досвід у минулі століття державотворення на українських землях, особливо під час здійснення переселенської політики й інтеграції іноземних переселенців на Південь України. Сьогодні вивчення тогочасної практики є **актуальним** і необхідним для вироблення збалансованої державної політики стосовно національних меншин. Дослідницька робота в цьому напрямку є цінним надбанням для більш поглибленого вивчення історії нашої країни. **Метою** цієї статті є дослідження особливостей переселенського руху німецьких колоністів, які жили в Чернігівській та Полтавській губерніях, на південноукраїнські землі в другій чверті ХІХ ст. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму, науковості та об'єктивності, що сприяло неупередженому та достовірному підходу до з'ясування конкретних фактів та демонстрації логіки розвитку змін в історичному процесі. **Методи дослідження** ґрунтуються на принципах історизму та об'єктивності; вони представлені загальнонауковими методами аналізу, синтезу та спеціально-історичними – історико-порівняльними й історико-генетичними. **Наукова новизна** дослідження: вперше на основі архівних матеріалів розглянуто особливості переселення мешканців німецьких колоній Чернігівщини та Полтавщини на землі Південної України в другій чверті ХІХ ст. **Висновки:** за всю історію перебування на теренах України німецькі поселенці зробили вагомий внесок у політичний, соціально-економічний та культурний розвиток нашої Батьківщини. Можна стверджувати, що історія німецьких колоністів стала невід'ємною частиною як історії Північного Лівобережжя, так і загалом усієї України.

Ключові слова: гуттерити, німецькі колоністи, меноніти, міграції, переселенський рух, південноукраїнські землі, Північне Лівобережжя, Полтавська губернія, Чернігівська губернія.

Актуальність вивчення історії міжетнічних і міжнародних відносин держави становить науковий та практичний інтерес з огляду на її поступову інтеграцію в систему європейської співдружності. Україна здавна є поліетнічною країною, до складу якої входять різні за походженням і культурою спільноти. Доля представників німецької національності – нащадків колоністів, котрі прибули до Російської імперії на запрошення влади в ХVІІІ–ХІХ ст. і чимало з яких осіли на території сучасної України, – часто була трагічною, як і мільйонів українців та представників інших національностей¹.

В Україні проживає близько 130 національностей. Тому проблема її успішного розвитку та безпеки залежить багато в чому від міжнаціональних відносин всередині держави. Вивчення історії цих етносів – важлива умова становлення сучасного демократичного суспільства. Кожен народ збагатив економіку, культуру України власним досвідом і знаннями². Значним є внесок німців у розвиток нашої держави, у тому числі Північного Лівобережжя й Півдня України. Процес переселення на Південь України та становиче німецьких колоній Чернігівщини й Полтавщини становить науковий інтерес, оскільки вивчений ще недостатньо.

Друга половина ХVІІІ ст. стала переломним етапом у зовнішньополітичних планах російського самодержавства щодо південноукраїнських земель. Це було пов'язано із захопленням Росією нових територій, ліквідацією Запорозької Січі (1775), депортацією україн-

¹ Кулинич І. Німецькі колонії на Україні (60-і рр. ХVІІІ ст. – 1917 р.). *Український історичний журнал*. 1990. № 9. С. 18.

² Черниш І. Чинники німецького колоністського руху в Північно-Західній Україні в складі Російської імперії (поч. ХХ ст.). *Грані*. 2011. № 5. С. 38.

ців на Кубань і задунайські землі. Перед російським царизмом постала проблема термінового заселення нових земель як стихійним, так і організованим способом³.

Уже в кінці XVIII – XIX ст. Південь України належав до тих регіонів, що інтенсивно освоювалися переселенцями з інших губерній, і де механічний приріст населення за вказаний період досягнув 40%. Найбільше в цей час зросло населення в Бессарабії, Херсонській губернії та на Катеринославщині. Переважну частину мігрантів до цього регіону становили українські державні селяни та німецькі колоністи. Більшість українських переселенців на Південь України становили вихідці з Лівобережної України (переважно з Чернігівщини та Полтавщини)⁴.

Процес активного заселення й господарчого освоєння Південної України відбувався в два етапи: від кінця XVIII ст. й до скасування кріпосного права, а потім від 1861 по 1917 рр. – період становлення та розвитку в регіоні ринкової економіки⁵. Заселення Південної України відбувалося на пільгових умовах, що були продиктовані військово-стратегічними міркуваннями. Специфікою Південної України була наявність значних майже незаселених територій, вільних від кріпосного права⁶.

Розселення німецьких колоністів на Чернігівщині розглядалися в публікаціях О. Баранкова, О. Герасимчука, Б. Гузя, О. Самойленка⁷. Переселення іноземних колоністів на південноукраїнські землі досліджували В. Васильчук, І. Кулинич, Т. Назарова, М. Шевчук та ін.⁸ Попри те, що всі вищезгадані дослідники вказували на важливу роль представників Північного Лівобережжя в міграційних процесах, спеціальні дослідження, які б відображали, зокрема, переселення саме з Чернігівської та Полтавської губерній у кінці XVIII – першій пол. XIX ст., відсутні, – вони лише згадували Чернігівщину й Полтавщину в контексті загальноросійського чи загальноукраїнського міграційного руху. Метою цієї статті є дослідження динаміки переселення в Південну Україну з Чернігівської та Полтавської губерній німецьких колоністів, які там проживали протягом окресленого періоду, визначення тенденцій у зростаннях та спадах міграцій німецьких колоністів на тлі загальноісторичних процесів, що відбувалися в Україні та світі.

Основними губерніями виходу переселенців різних станів на Катеринославщину та Херсонщину в 1804–1811 рр. були Полтавська (34865 осіб), Чернігівська (19608 осіб), Курська (7822 осіб) губ.⁹ Після першої масової хвилі переселень різних верств населення на Південь України в 1804–1811 рр. потік мігрантів дещо загальмувався. Так, у 1812–1815 рр. із Чернігівської до Катеринославської та Херсонської губерній прибуло всього 303 особи чоловічої статі. У наступні роки переселенський рух у Південну Україну знову активізувався. За 1816–1834 рр. в ці регіони виселилося з Чернігівщини 16465 осіб, а з Полтавщини – 18570¹⁰.

Окрім етнічних українців і росіян Північного Лівобережжя, які вирушали на Південь України в пошуках кращої долі, царський уряд також стимулював поселення на новоприєднаних землях іноземних колоністів. Їм виділяли немалі частки кращих земель і надавали пільги щодо оподаткування та відбування повинностей. Через Чернігівщину й Полтавщину пролягав шлях на Південь України іноземних колоністів, які переселялися в Катеринославську та Херсонську губернії й рухалися з Гродно. Зокрема декілька партій таких колоністів перетнули регіон восени–навесні 1809–1810 рр.¹¹

³ Васильчук В. Поселення німецьких колоністів на півдні України наприкінці XVIII – початку XIX ст. *Етнічна історія народів Європи*. 2002. Вип. 12. С. 37.

⁴ Кабузан В. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой пол. XIX в. (1719–1858 гг.). Москва: Наука, 1976. С. 264, 267.

⁵ Бойко Я. Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII – нач. XXI в.). Этностатистический очерк. Черкассы: Вертикаль, 2007. Вип. 1. С. 5.

⁶ Дружинина Е. Южная Украина в 1800–1825 гг. Москва: Наука, 1970. С. 367.

⁷ Баранков О. Заселення німцями Чернігівщини у XVIII ст. *Етнічна історія народів Європи*. 2004. Вип. 16. С. 6–12; Герасимчук О. Німецькі колоністи на Чернігівщині: історичний екскурс. *Наука і суспільство*. 2022. № 6. С. 19–27; Гузь Б. До історії Чернігівщини. Персоналії, біографії, події. Кривий Ріг, 2021. С. 291–334.; Самойленко А. Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодні: монографія. Київ–Миколаїв: МГУ ім. П. Могили, 2006. Вип. 1. С. 151–158.

⁸ Васильчук В. Історичні шляхи німців в Україні. *Україна–Європа–Світ*. 2018. Вип. 21. С. 145–153; Васильчук В. Поселення німецьких колоністів на півдні України... С. 37; Кулинич І. Німецькі колонії на Україні... С. 18–31; Назарова Т., Редькина О. Переселение меннонитов в Причерноморье в XIX в.: особенности решения земельного вопроса. *Вестник Волгоградского государственного университета*. 2019. Т. 24. № 5. С. 124–134; Шевчук Н. Этнические немцы в Украине: проблемы социальной интеграции в историческом развитии. *Вісник Одеського національного університету*. 2003. Т. 8. Вип. 9. С. 640–647.

⁹ Кабузан В. Заселение Новороссии... С. 189.

¹⁰ Там само. С. 213.

¹¹ Переписка с канцелярией генерал-губернатора, черниговским военным губернатором, Екатеринославским и Полтавским гражданскими губернаторами об отправке из Гродны в Екатеринославль колонистов. 05.06.1809–24.03.1810 г. *Державний архів Чернігівської області* (далі – ДАЧО). Ф. 128. Оп. 1. Спр. 635. Арк. 27–29, 32, 40, 43, 55, 59, 60, 64, 66, 68.

У 1831–1832 рр. із Чернігівської й Полтавської губерній «за браком землі» на вільній території Катеринославщини урядом було дозволено переселитися сім'ям німецьких селян-колоністів, які мешкали в так званих біловезьких колоніях (від назви однієї з колоній – Білі Вежі). Рішення про переселення німців-колоністів із Чернігівщини й Полтавщини на вільні землі Півдня України та Бессарабії було прийняте міністром внутрішніх справ В. Кочубеєм ще в 1820 р. на прохання чернігівського цивільного губернатора О. Фролова-Багрєєва. Умовою переселення було здійснення його коштами самих німців. На місці нового поселення колоністам пообіцяли по 60 дес. землі землеробам і 10–15 дес. – для тих, хто займався ремеслом¹².

На пошуки вільних земель для німецьких колоністів на південноукраїнських землях і прийняття остаточного рішення щодо їх переселення було затрачено майже десятиліття. Лише в серпні 1829 р. малоросійським генерал-губернатором М. Репніним було подано виконувачу обов'язків міністра внутрішніх справ Ф. Енгелью прохання від 209 сімей німецьких колоністів із Чернігівщини та Полтавщини про переселення на обрані ними землі в Олександрівському повіті Катеринославської губернії (Олександрівськ – колишня назва Запоріжжя). Місце для нового помешкання етнічних німців із Чернігівської та Полтавської губерній було обрано не випадково. Поряд з німецькими населеними пунктами в Маріупольському окрузі на той час були порожніми ділянки, які спочатку призначалися для поселення членів Товариства ізраїльських християн (у 1821 р. в Катеринославській губ. було виділено 26 тис. дес. землі для переселення туди євреїв, які прийняли християнство, але поселення їх так і не відбулося)¹³.

Дозволивши переселення, міністр внутрішніх справ ще до початку міграційного процесу запропонував Опікунському комітету колоністів південного краю Росії (орган, який був утворений у 1819 р. для розгляду справ закордонних переселенців) доручити Катеринославській конторі іноземних поселенців пересвідчитися особисто через свого представника, чи справді ці сім'ї будуть у змозі забезпечити себе на новому місці упродовж першого року без будь-якої допомоги держави. В іншому випадку був наказ дозволити на переселення скасовувати¹⁴. Чернігівський губернатор М. Жуков у своєму розпорядженні доглядачу біловезьких колоній Онисиму Прокопенку від 16 липня 1831 р. вказував: «...не допускається к переселению тот, кто по каким либо обстоятельствам сделались несостоятельными к тому, дабы ни один не был в тягость переселяющимся колонистам и всякой содержал себя собственными способами» (тут і далі з метою підтвердження достовірності викладеного мова й правопис деяких документів збережені)¹⁵.

Опікунський комітет після перевірки доповів, що до 1831 р. із тих 209 сімей колоністів, яким було дано спочатку дозвіл на переселення, «по бедности, болезненному состоянию и смерти старейшин», охочих до переселення залишилося лише 124 сім'ї (535 чоловіків, 512 жінок), інші ж або відмовилися від переїзду, або ж їм скасували дозвіл. Остаточо виявилися готовими до зміни місця проживання ще менше – лише 120 сімей німецьких колоністів, інші ж залишилися, за їх словами, «по убожеству и неполучению за проданное ими там имущество денег на прежнем месте жительства». Комітет стверджував, що й ті колоністи, які збиралися переселятися, мали небагато готівкових грошей (2840 руб.), проте ті, які залишалися, обіцяли виділити мігрантам ще 75000 руб. як плату за ті господарства, які вони полишали в колоніях. На новому місці переселенцям пообіцяли звільнення від сплати податків на 5 років. Вони мали взяти з собою в дорогу необхідні знаряддя праці й худобу (на той момент 750 коней і волів). Для поселення й заведення господарства на сім'ю з худобою та реманентом і дозволу на виїзд необхідно було ще мати мінімум 400 руб. готівки для сім'ї приблизно з 8 осіб обох статей. Колоністи мали себе самі забезпечити хлібом, який зібрали в колоніях у 1830 р., і намагатися вже в 1831 р. на новому місці оселення посіяти ярі зернові культури¹⁶.

Даючи дозволити на переселення, влада прагнула виправити негативний стан справ, який склався із забезпеченням біловезьких колоністів землею. Згідно з правилами Канцелярії опікунства над іноземними колоністами, німецьким колоністам мали відводити по 30 дес. на кожних 4 осіб чоловічої статі в сім'ї. На початку XIX ст. в біловезьких колоніях (без Хрещатина) проживало 160 сімей на виділених їм при поселенні 2985 дес. Розпоряд-

¹² Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VI. 1831. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип-я II Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1832. С. 421.

¹³ Там само; Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / Под. общ. ред. Л. Кацнельсона и Д. Гинцбурга. Санкт-Петербург: Тип-я Акц. об-ва Брокгауза и Эфрона, 1911. Т. 8. Ст. 56–58.

¹⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. С. 422.

¹⁵ О переселении беловежских колонистов в Екатеринославскую губернию. 24.08.1831–03.06.1833 г. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 3281. Арк. 61.

¹⁶ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. С. 423.

женням Урядового Сенату від 21 серпня 1800 р. цим колоністам для забезпечення пропорції за рахунок навколишніх хуторів мали додати ще землі до 4800 дес.¹⁷

За 30 років населення колоній зросло майже вдвічі. У відомості про стан колоній за 1830 р., яка надійшла в Опікунський комітет від чернігівського губернатора, у колоніях проживала 261 німецька сім'я з 1280 особами чоловічої статі. Для дотримання пропорції щодо 30 дес. на 4 особи, для них потрібно було 9600 дес. землі. А колонії розміщувалися лише на 4800 дес., тобто ще стільки само землі німцям не вистачало для повноцінного господарювання. Після запланованого переселення на південноукраїнські землі 535 осіб чоловічої статі із сім'ями до норми не вистачало б тільки близько 800 дес. землі, що суттєво покращило б матеріальне становище тих, хто залишався в колоніях¹⁸.

Звідки ж з'явилися в Чернігівській губернії вищезгадані представники німецької національності? Ці переселенці були німцями-колоністами, які з др. пол. XVIII ст. жили в Борзнянському повіті Чернігівської губ. в селах: Кальчинівка, Рундевізе, Біла Вежа, Городок, Великий та Малий Вердер і в колонії Хрещатин Роменського повіту Полтавської губ.¹⁹

Початок масовому оселенню німців на Чернігівщині й Полтавщині було покладено ще від другої половини XVIII ст., коли згідно з указом цариці Катерини II в 1767 р. на Борзнянщині було засновано 6 колоній німецьких поселенців, які разом утворили Біловезький колоністський округ²⁰. Створили його 696 вихідців з Гессена, Саксонії, ГанOVERA, Пруссії (лютерани) та з Майнца, Пфальца, Вюрцбурга, Швабії (католики)²¹. Спеціально для німецьких колоністів на місці колонії Городок царським урядом навіть планувалося заснувати м. Катеринополь²². У деяких документах потім зустрічається подвійна назва цієї колонії – Городок Катеринополь²³. У ній оселилися колоністи, які володіли ремеслами. Планувалося, що їхня професія сприятиме благополуччю, тому землі їм виділили менше, однак розрахунок не справдився й жителі Катеринополя були найбіднішими серед решти колоній²⁴.

У 1803 р. 36 сімей німецьких колоністів (вихідці з Гессена та Рейнської області) за 30 верст від Білих Виж у Роменському повіті Полтавської губернії заснували ще одну колонію – Октоберфельд, яку в пізніших документах називають Хрещатик, Хрещатен або Хрещатин²⁵. Особливістю цієї німецької колонії було те, що вона була заснована на землях, які вже на той час були порівняно густонаселеними й вільних земель, не включених до селянського землекористування, тут було небагато. Лише частина їх належала до державного резерву й виділялася для розвитку поміщицького господарства та наділення так званих казенних хліборобів – тобто державних селян. На всіх землях сучасної Сумщини це лише одне з двох німецьких поселень (друге – Конопківка), тож було унікальним²⁶. На відміну від інших біловезьких колоній, німці Хрещатина проживали вперемішку з українським населенням. Хоч колонія розміщувалася на території Полтавської губ., як і решта біловезьких колоній вона перебувала у відомстві чернігівського губернатора.

Німці також емігрували на Полтавщину, щоб сприяти розвитку її текстильної промисловості. Полтава була відома високоякісною вовною, якої не бракувало. Потрібні були ткачі та в'язальниці, які б виготовляли тканини для військової форми. Щоб прискорити цей процес, 20 червня 1808 р. Олександр I запросив ремісників-колоністів з Богемії, Моравії (обидві на території сучасної Чехії), Ельзасу (сучасна Франція) і Саксонії (державна в східній Німеччині, яка нині межує з Чехією та Польщею) оселитися в Полтаві, Костянтинграді та Кременчуці. У 1808 р. прибули перші шість сімей, а перша велика група з 130 німецьких сімей прибула до Полтави в серпні 1809 р. Їх розмістили в 16 будинках.

¹⁷ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVI. 1800–1801. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип-я П. Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1830. С. 269–270.

¹⁸ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. С. 423.

¹⁹ Черниш І. Чинники німецького колоністського руху... С. 39–41.

²⁰ Самойленко А. Немецкие поселения на Черниговщине... С. 151.

²¹ Немцы России: населенные пункты и места поселения: энцикл. справочник / Сост. В. Дизендорф. Москва: «ЭРН», 2006. С. 53.

²² Баранков О. Заселення німцями Чернігівщини у XVIII ст. ... С. 7.

²³ Дело о прирезке земли Беловежским колонистам. 20.06.1836–23.07.1837 г. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 4068. Арк. 39, 45.

²⁴ Балашов Сергій. Історія німецьких колоністів, «надутих» Катериною. *Хвиля Десни*. URL: <https://hvilya.com/ekskluzivna-khvylya/istoriia-nimetskykh-kolonistiv-nadutykh-katerynoiu.html>.

²⁵ О переселении беловежских колонистов в Екатеринославскую губернию... Арк. 94; Немцы России: населенные пункты и места поселения... С. 243.

²⁶ Сніжко О. Історія німецького села Хрещатик (Октоберфельд). *Путівльський краєзнавчий збірник*. Суми: Університетська книга, 2007. Вип. 3. С. 171.

Згодом у регіон прибуло ще кілька груп: 54 родини (249 осіб) оселилися в Полтаві, 41 сім'я (218 осіб) – у Костянтинограді, 2 сім'ї (10 осіб) – у Кременчуці²⁷.

У процесі німецької колонізації Північного Лівобережжя України можна чітко простежити два етапи – виникнення сільськогосподарських колоній (остання третина XVIII – сер. XIX ст.) та масова аграрна колонізація (остання чверть XIX ст.). У Чернігівській та Полтавській губ. у XIX ст. існували два основні німецькі колоністські округи – Біловезький (Борзнянський та Роменський повіти) і Радичівський (Кролевецький повіт)²⁸. Проте окремі вихідці з німецьких земель, зокрема дворянського стану, облюбували Чернігівщину й Полтавщину для свого нового місця проживання ще від першої пол. XVIII ст. Зокрема тоді в Прилуцькому полку придбав значні володіння австрійський дворянин Вейсбах. Тут йому належали маєтності Вейсбахівка, Мамаївка, Ряшки (нині Білорічиця, Удайці, Ряшки Прилуцького району Чернігівської області). Після смерті Вейсбаха в 1735 р. імператриця Анна Іванівна подарувала ці володіння фельдмаршалу Мініху. На додачу до вищезазначених маєтностей Мініх придбав у Прилуцькому полку ще низку земельних володінь, зокрема Линовицю²⁹.

Німецьких майстрів, які розумілися на естетиці, запрошували на Чернігівщину в XIX ст. й українські поміщики для облаштування своїх маєтків. Зокрема за проектом вченого-садовода І. Бістерфельда під керівництвом садівника Ределя в 20–30-х рр. було створено паркові ансамблі в маєтку Галаганів у Дігтярах і Сокиринцях. У маєтку Тростянець, який належав Скоропадським, садівником К. Шлінглофом у ці роки було створено дендропарк (нині усе це частково збереглося й перебуває на території Прилуцького району Чернігівської області)³⁰.

Для заохочення переселення іноземців російська влада надавала колоністам широкі пільги, серед яких: надання коштів на переїзд, вибір місць оселення, право сповідувати свою релігію; для тих, хто осідав на селі, – звільнення від податків на 30 років, від військової служби, забезпечення самоврядування в колоніях³¹. Ці чинники й приваблювали німців-переселенців на Чернігівщину та Полтавщину. Колоністів, завербованих у німецьких землях, разом з усім домашнім скарбом, сільгоспінвентарем та живністю перевозили на кораблях з Гамбурга й Любека в Санкт-Петербург, а далі вони їхали в кибитках до місць поселення. Були це переважно селяни й дрібні ремісники. Більша частина колоністів була лютеранами (58%), вони переселилися з Гессена, а також із Саксонії, Ганновера та Пруссії. Іншу частину переселенців становили католики (32%), які прибули з Майнца, Пфальца, Вюрцбурга, Швабії та інших місць. Решта належали до реформаторських конфесій, гнаних за віру. Такими, зокрема, були меноніти³².

Подолавши неминучі труднощі перших років поселення, німці створили ефективні фермерські господарства, основу яких складало землеробство й тваринництво. Болота у верхів'ях річки Остер колоністи осушили, викопавши канали та побудувавши шлюзи³³. Землі, які виділили колонії Октоберфельд (Хрещатин) у Полтавській губернії, були невисокої якості й теж заболочені. Місцеві селяни або не хотіли там вести господарство, або не могли. Можливо, саме тому ці землі й віддали колоністам. Німці ж і тут, як і на Чернігівщині, швидко освоїли та окультурили ціліні землі. Для цього вони створили цілу мережу меліоративних каналів та гідротехнічних споруд. Сам Хрещатин був оточений ровом, який одночасно був складовою дренажної системи³⁴. На початку облаштування цієї колонії у 1802 р. царським указом було передбачено надання німцям 4980 дес. землі, проте в архівних документах зазначається, що тоді землеміром Тарасовим було відведено колоністам лише 827 дес. і 156 саж. землі, та й то, як уже зазначалося, не найкращої якості, а решту пообіцяли надати тим, хто буде прибувати, але так і не надали. Лише після виселення частини мешканців колонії на південноукраїнські землі 6 вересня 1836 р. від представників управління колонією Хрещатин Гендріха Бітнера та Корнеліуса Ольденберга до чернігівського губернатора М. Жукова надійшло прохання про нарізку недостатніх 4152 дес. і 2044 саж. землі. 23 липня 1837 р. з таким проханням до Урядового Сенату звертався вже сам чернігівський віце-губернатор С. Волховський. Проте виявилось, що

²⁷ Кулева А. Як Полтава стала другим домом німецьких колоністів. *Poltava.one*. URL: <https://poltava.one/uk/eternal/yak-poltava-stala-drugym-domom-nimeczkyh-kolonistiv-2506>.

²⁸ Черниш І. Чинники німецького колоністського руху... С. 40.

²⁹ Баранков О. Заселення німцями Чернігівщини у XVIII ст... С. 6.

³⁰ Самойленко А. Немецкие поселения на Черниговщине... С. 154.

³¹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. С. 313–316.

³² Гузь Б. До історії Чернігівщини... С. 291.

³³ Там само. С. 293.

³⁴ Санич Г. Німецький Хрещатик. *Панорама*. 2019. № 18. С. 10.

землі, які спочатку призначалися німцям, вже тривалий час є предметом судових суперечок, і питання довелося відкласти на невизначений час³⁵.

У німецьких колоніях вирощували зернові культури, а з технічних культур – картоплю, значну частину якої продавали, оскільки українські селяни до 40-х рр. XIX ст. відмовлялися її вирощувати³⁶. Як тут не згадати Т. Шевченка, який писав про «мудрого німця», який «картопельку садить. А ви її купуете. Їсте на здоров'я»³⁷. Тримали багато коней, корів і свиней, мали розвинуті ремесла – теслярство, ковальство, ткацтво, шовківництво, тюнництво. Розводили фруктові й тютюві (шовковичні) дерева³⁸.

Серед навколишніх українських сіл колоністи фактично утворили маленьку Німеччину. Німецькі поселення мали чітке планування, добротні будівлі, відрізнялися чистотою й акуратністю. Вночі вулиці освітлювалися гасовими ліхтарями. Обов'язковими елементами колоній була церква й школа. У Білих Вежах вулиці мали бруковані тротуари, а звідти до Городка вела дорога-бруківка³⁹.

Німецькі колонії в Російській імперії мали власне виборне управління. Роль нижчої судової інстанції в них законодавство першої пол. XIX ст. відводило сільським та окружним приказам. Декілька колоній об'єднувалися в округ на чолі з окружним приказом, сільські прикази підпорядковувалися окружним. До складу сільського приказу входили шульц або форштегер (старости) та 2 сільських бейзицери (засідателі), до складу окружного – голова та 2 окружних бейзицери. Цих посадовців обирали самі колоністи. Окружний приказ обирав на 3 роки, сільський – на 2 роки⁴⁰.

Німці-колоністи відрізнялися зразковим господарством. Вони практично не знали неурожаю і в голодні роки забезпечували хлібом навколишні поміщицькі й селянські господарства. Отримуючи високі врожаї, колоністи формували запаси зерна; кліматичні негаразди, на відміну від господарств корінних жителів, на господарства колоністів суттєво не впливали⁴¹. Історики зазначають, що, зокрема, Хрещатин, який розміщувався на так званих «незручних» землях, був значно заможнішим за сусідні землі. Тут будівлі селянських хат і господарських споруд якісно відрізнялися від хат навколишніх українських сіл. У колонії не було традиційних для українських сіл хат-мазанок під солом'яними стріхами. Будинки були більші за розмірами, покриті металевою бляхою й мали типово німецьке планування. Інший вигляд, ніж звичні для Полтавщини, мали й господарські споруди – хліви, клуні, комори та ін. Громадські будівлі мали оригінальні декоративні прикраси – форми вікон, дерев'яну різьбу тощо. Німецькі будинки мали значно більший асортимент меблів, ніж у традиційній селянській хаті українців⁴².

Чистота, порядок у поселеннях і німецьких будинках, відмінні сади, зразково оброблені поля різко дисонували з господарствами інших верств населення губернії. Це, а до того ж іще самоврядування, виборність управлінських органів у колоніях дратувало царську владу, викликало підозри й посилену увагу. Для безпосереднього нагляду за німецькими колоніями владою призначалися поліцейські доглядачі, яких утримували колоністи і які періодично доповідали губернатору про стан справ, про результати тамтешніх виборів до органів управління колоніями, про настрої самих колоністів⁴³.

У рапортах про стан справ у кожній колонії, які регулярно подавалися губернатору, окрім даних щодо кількості мешканців, худоби, реманенту в колоністів, доглядачами наводилися також відомості щодо їхніх моральних якостей, ставлення до праці. Так, можна навести витяг з рапорту доглядача біловезьких колоній Носенка чернігівському губернатору за 1816 р., в якому навпроти кожної сім'ї зазначено ставлення німця-господаря до праці: «працелюбний», «старанний», «недбайливий», «нездатний до господарювання», «байдужий до господарювання», «веде розбещене життя», «п'яниця», «ледар» тощо. Підсумковою приміткою чиновник у кінці відомості зазначив: «нрав имеют колонисты суро-

³⁵ Дело о прирезке земли Беловежским колонистам... Арк. 5, 15–16 зв., 47–48 зв.

³⁶ Васильчук В. Історичні шляхи німців в Україні... С. 150.

³⁷ Шевченко Т. І мертвим, і живим, і ненародженим... *Укрліб*. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=708>.

³⁸ Дело о выдаче колонистам Беловежской колонии семян тутовых и сливочных деревьев для разведения сада. 19.03.1814–04.01.1815 г. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 1279. Арк. 1–9; Ведомости о хозяйственном положении Беловежских колонистов. 04.04.1817–23.07.1817 г. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 1883. Арк. 3–56.

³⁹ Гузь Б. До історії Чернігівщини... С. 293.

⁴⁰ О проведении выборов общественных чинов по Беловежской колонии. 28.01.1812–06.02.1812 г. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 1024. Арк. 1–15; Малиновська Т. Судові повноваження окружних та сільських приказів у колоніях іноземців на теренах Російської імперії (перша пол. XIX ст.). *Гуржіївські читання*. 2009. Вип. 3. С. 213–214.

⁴¹ Ведомость о посевах и урожае хлеба в Беловежских колониях в 1833 г. 17.11.1833. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 3347. Арк. 2–12.

⁴² Сніжко О. Історія німецького села Хрещатик... С. 172.

⁴³ О проведении выборов общественных чинов по Беловежской колонии... Арк. 1–15.

вой и грубой, у некоторых же из них замечено своенравие, упрямство, лукавство, мстительность и склонность к плутовству и мошенничеству»⁴⁴.

Динаміку кількості населення біловезьких колоній у першій пол. XIX ст. покажемо в табл. 1⁴⁵.

Таблиця 1

Динаміка населення біловезьких колоній у першій пол. XIX ст.

Назва колонії	1816			1831			1836		
	Чол.	Жін.	Дворів	Чол.	Жін.	Дворів	Чол.	Жін.	Дворів
Чернігівська губернія, Борзнянський повіт									
Білі Вежі	154	138	39	209	198	50	106	121	43
Великий Вердер	199	189	58	262	258	69	134	139	49
Городок	111	123	35	137	146	42	92	90	31
Кальчинівка	88	97	23	112	125	36	102	110	31
Малий Вердер	89	84	24	126	129	28	67	84	23
Рундевіз	161	146	39	217	187	57	150	142	47
Полтавська губернія, Роменський повіт									
Хрещатин	131	115	42	220	224	64	141	133	44
Разом	933	892	260	1283	1267	346	792	819	268

Як свідчать дані табл. 1, населення біловезьких колоній у першій чверті XIX ст. зросло. У 1828 р. в колоніях мешкало 261 сім'я (1142 чоловіки й 1125 жінок), які проживали в 337 дворах⁴⁶. На початку 30-х рр. XIX ст. в колоніях було вже 346 дворів, в яких проживало 2550 осіб обох статей. У наступні роки ми спостерігаємо різке зменшення за короткий термін як кількості населення біловезьких колоній, так і кількості дворів у них. Уже в 1834 р. в біловезьких колоніях у 269 дворах мешкало лише 1560 осіб⁴⁷. Згідно ж з відомістю про стан біловезьких колоній за 1836 р., у цих німецьких колоніях Чернігівщини й Полтавщини було 268 дворів, в яких проживало 1611 осіб, з них 1111 були лютеранами, а 500 – сповідували католицизм⁴⁸.

Різке зменшення кількості населення біловезьких колоній у 30-х рр. XIX ст. пояснюється переселенням частини німецьких колоністів на південноукраїнські землі. Міграції мешканців біловезьких колоній на Південь України розпочалися в серпні 1831 р. з переселення двох партій колоністів, які налічували 60 сімей. Перша партія складалася з трьох груп (т. з. «відділів»). 9 серпня в дорогу вирушили 13 сімей з Рундевізу та Кальчинівки під керівництвом шульца (старійшини) Ніколауса Гака. 11 серпня з колоній Білі Вежі та Городок – 13 сімей під керівництвом шульца Вільгельма Тавриха. Третя група з Великого й Малиго Вердера та Хрещатина у кількості 11 сімей під наглядом шульца Еріха Шека рушила в дорогу 13 серпня. Згідно поіменної відомості доглядача Біловезьких колоній, наданої старійшинам, загалом перша партія налічувала 299 осіб обох статей (152 чоловіків і 147 жінок)⁴⁹.

Друга партія колоністів складалася з двох груп: до першої входили колоністи з Городка, Білих Веж, Кальчинівки та Рундевізу (13 сімей) під керівництвом шульца Еріха Бомбаха, а до другої – мешканці Великого й Малиго Вердера та Хрещатина (10 сімей) під керівництвом Філіппа Шромбера. Перша вирушила в дорогу 20, а друга – 22 серпня. Згідно відомості доглядача колоній, усього в другій партії переселенців налічувалася 221 особа (112 чоловіків і 109 жінок)⁵⁰. Згідно з повідомленням Катеринославської казенної палати, яке надійшло до чернігівського губернатора, у 1831 р. з Біловезьких колоній на місце нового поселення прибуло 60 сімей у кількості 525 осіб обох статей, інші ж залишилися в колоніях до весни 1832 р. Про таку ж кількість переселенців з колоній, уже згідно з дани-

⁴⁴ Ведомости о хозяйственном положении Беловежских колонистов... Арк. 3–56.

⁴⁵ Підраховано за: Ведомости о хозяйственном положении Беловежских колонистов... Арк. 3–56; Статистические сведения о Беловежских колониях за 1836 г. 18.05.1837 г. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 5210. Арк. 2–11; О переселении беловежских колонистов в Екатеринославскую губернию... Арк. 206–206 зв.

⁴⁶ Ведомости о состоянии беловежских колоний, казаках, переселяющихся в Черноморское войско, фальшивых ассигнациях и др. 02.10.1828–02.11.1828 г. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 3080. Арк. 72 зв.–73.

⁴⁷ Статистические сведения о Беловежских колониях за 1834 г. 27.03.1836–09.06.1836 г. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 4067. Арк. 7–20.

⁴⁸ Статистические сведения о Беловежских колониях за 1836 г... Арк. 2–11.

⁴⁹ Підраховано за: Поименная ведомость старейшинам с их семействами Беловежских колонистов, предпринимающих переселение в Екатеринославскую губернию составленная Августа 8 дня 1831 г. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 3281. Арк. 1, 3–10.

⁵⁰ Підраховано за: Поименная ведомость старейшинам с их семействами ... составленная Августа 18 дня 1831 г. ... Арк. 15–21 зв.

ми Катеринославської контори іноземних поселенців, 19 листопада 1831 р. чернігівський губернатор М. Жуков доповідав малоросійському військовому губернатору М. Репніну⁵¹.

Після виходу обох партій на Південь, 27 серпня 1831 р. доглядач колоній Прокопенко доповів чернігівському губернатору про те, що ним було видано колоністам поіменні та посімейні відомості, схему маршруту подорожі, поради й свідоцтва щодо безперешкодного проходження колоністів до місця нового поселення. Доглядач у рапорті зазначив, що всі річні платежі в казну за переселенців зобов'язалися внести до 1 січня 1832 р. ті колоністи, які залишилися в колонії й до яких перейшло їхнє майно. Щодо всіх переселенців з кожної колонії було видано вироки стосовно відсутності до них претензій з боку громад⁵².

Згідно з наданими дозволами, у 1832 р. планувалося переселити ще 63 сім'ї, які поки що залишалися на місці проживання до весни⁵³. Проте вже 20 жовтня 1831 р. доглядач колоній Прокопенко доповідав чернігівському губернатору, що аналіз статків майбутніх переселенців показав, що не всі колоністи, які бажають переселитися, мають змогу сплатити 400 руб. для майбутнього поселення на новому місці, а тому деякі сім'ї бажають об'єднатися в групи по дві-три сім'ї і вже вносити визначену суму від групи сімей. Це прохання губернатор переадресував Катеринославській конторі іноземних поселенців, яка запропонувала відрядити свого представника в колонії для перевірки зазначених відомостей⁵⁴.

Навесні 1832 р. з біловезьких колоній у Катеринославську губ. повністю була готова вирушити в дорогу третя партія німецьких переселенців, яка складалася з 54 сімей. Ці сім'ї були згуртовані в три групи (відділи). На побудову жител на новому місці вони мали 21000 руб., оскільки три незможні сім'ї внесли лише по 200 руб. Як уже зазначалося вище, саме такі сім'ї й прохали про об'єднання з іншими заможнішими для отримання дозволів на переселення. Зокрема колоністи з Рундевіза Генріх і Людвіг Бухмільлери внесли лише 200 руб., але решту грошей погодився сплатити за них Павло Гак, на доньці якого Генріх одружився. За колоністів з Малого Вердера братів Генріха, Йозефа, Христофора й Філіпа Якушинських недоотриману суму вирішили стягнути з Еріха Шека, який переселився з колонії на Південь роком раніше й мав борг перед померлим батьком братів. Мешканцю колонії Великий Вердер Костянтину Гептингу попри недостатню суму внеску дозволили переселятися через те, що він був годинниковим майстром, з проханням до Контори про те, щоб його або поселили на місці як ремісника (а ремісникам виділяли значно менші ділянки землі), або приєднали до сім'ї його брата Філіпа Гептинга, яка була небагаточисельна⁵⁵.

Цим сім'ям було надано дозволи на переселення, бо, як зазначав чернігівський губернатор, доповідаючи військовому губернатору в Полтаву про перебіг переселення, «постройка жилищ сим недостаточным колонистам и водворение их на новых местах обеспечены ручательством имущественных колонистов и возможностью присоединения бедных к богатым родственникам в одно семейство». Ще трьома сім'ям з того списку переселенців, який був затверджений на 1832 р., дозвіл на переселення був анульований через те, що вони «оказались вовсе несостоятельными и потому выхода их на новые земли допустить нельзя». Замість них губернатором було дано дозвіл на переселення декільком новим сім'ям, які мали на це кошти. З них (6 сімей, 25 чоловіків і 35 жінок) була сформована окрема група, яка, враховуючи всі обставини, мала переселитися окремою партією. Оскільки проблемних німецьких сімей виявилася незначна кількість, а Контора іноземних переселенців не заперечувала проти об'єднання незможних сімей, то потребу у відрядженні представника цієї організації в біловезькі колонії визнали недоцільною⁵⁶.

Отже, у 1832 р. німецькі колоністи з біловезьких колоній переселялися двома партіями – одна (загалом третя) в кількості 54 сімей (три групи), а друга складалася із 6 додаткових сімей, які всі вирушили в путь «по случаю грязной дороги и за неимением на полях для скота подножного корму» тільки в кінці квітня. Найраніше виступила група № 3 з колонії Хрещатин (16 сімей під керівництвом шульца Генріха Клермана) – 28 квітня. Група № 1 в кількості 19 сімей із Білих Веж, Городка, Кальчинівки та Рундевіза під наглядом Вільгельма Бехтальта виступила з біловезьких колоній 29 квітня. Група № 2 з Великого й Малого Вердерів (19 сімей під керівництвом Йогана Савурвальта) вирушила в дорогу 30 квітня. Четверта додаткова партія переселенців з Городка, Білих Веж, Великого Вердера та Хрещатина (6 сімей під керівництвом Христофа-Філіпа Вальтера) виступила з колоній 1 травня⁵⁷. Загалом у 1832 р. з Чернігівщини й Полтавщини в Катеринославську губер-

⁵¹ О переселении беловежских колонистов в Екатеринославскую губернию... Арк. 46, 51.

⁵² Там само. Арк. 22–30 зв.

⁵³ Там само. Арк. 35–38 зв.

⁵⁴ Там само. Арк. 61 зв., 66.

⁵⁵ Там само. Арк. 66, 215 зв.–216 зв.

⁵⁶ Там само. Арк. 66–67 зв.

⁵⁷ Там само. Арк. 200, 215–216 зв.

нію виселилося 60 німецьких сімей, які налічували 288 чоловіків і 280 жінок⁵⁸. Загальну кількість переселенців і їхніх сімей з біловезьких колоній у 1831–1832 рр. подамо в табл. 2⁵⁹.

Таблиця 2

Загальна кількість переселенців з біловезьких колоній у 1831–1832 рр.

Назва колонії	1831			1832		
	Сімей	Чол.	Жінок	Сімей	Чол.	Жінок
Чернігівська губернія, Борзнянський повіт						
Білі Вежі	15	74	66	8	36	33
Великий Вердер	11	67	67	13	76	63
Городок	8	28	24	5	20	30
Кальчинівка	6	24	26	2	8	8
Малий Вердер	2	12	12	8	43	43
Рундевіз	10	37	36	7	30	31
Полтавська губернія, Роменський повіт						
Хрещатин	8	23	25	17	75	82
Разом	60	265	256	60	288	280
		521			568	

Шлях колоністів до нового місця проживання був непротим і порівняно неблизьким (547 верст). Партії переселенців спочатку прибували (неодночасно) в Ромни Полтавської губ., а далі маршрут у всіх був однаковий: Ромни–Гадяч–Зіньків–Котельва–Костянтинград–Павлоград–Богуслав–Гаврилівка–Комар. Кінцевим пунктом у маршрутах усіх партій переселенців був зазначений «степ, наділений біловезьким колоністам»⁶⁰. У процесі переміщення колоністів до кінцевого пункту призначення доводилося узгоджувати відхилення від маршруту, оскільки на шляху було мало населених пунктів і в дорозі доводилося зупинятися на приватних поміщицьких землях, на яких, за твердженням доглядача колоній Прокопенка, «по вскрытии весны в непродолжительном времени воспрещается пастбище для скота, а также и водопой затруднительный». Тому для колоністів за можливості підшукували інші шляхи, «где находятся частные селения, почему колонисты находят больше удобства занимать для скота в толочных местах (загального користування – О.Г.) пастбища и водопой»⁶¹. Уже 17 червня 1832 р. керівник Маріупольським і Бердянським округами комісар Кіршнер доповів у Катеринославську контору іноземних переселенців, що «остальные 60 семейств в числе 288 мужского и 280 женского пола душ Беловежских колонистов из Черниговской губернии на место поселения 28 минувшего Мая прибыли»⁶².

На новому місці оселення в Олександрівському повіті німецькі колоністи з Чернігівщини та Полтавщини компактно заснували колонії з аналогічними біловезьким назвами – Кальчинівка, Білі Вежі, Рундевіз, Малий і Великий Вердер. Нині це місцевість на межі Донецької та Запорізької областей із селами Кальчинівка (Донецька обл., Маріупольський район) і Біловеж (Запорізька обл., Пологівський район).

Оскільки дозвіл на переселення було дано 124 німецьким сім'ям, а переселилося лише 120, то Катеринославська контора іноземних поселенців неодноразово потім надсилала прохання чернігівському цивільному губернатору стосовно того, «не пожелает ли кто из тамошних Беловежских колонистов заменить своим переселением оставшихся на местах четырех недостаточных семейств на общих правилах переселения и полного их в Здеших Краях водворения»⁶³. Тому окремі представники німецьких колоністів переселялися в новостворені колонії Катеринославської губернії й у наступні роки⁶⁴.

Загальну кількість у партіях і майнове становище німецьких переселенців з біловезьких колоній у 1831–1832 рр. покажемо в табл. 3⁶⁵.

⁵⁸ Підраховано за: Ведомость о числе и состоянии переселившихся в Екатеринославскую губернию летом 1831 и весною 1832 годов Беловежских колонистов составленная 11 Мая 1832 г. О переселении беловежских колонистов в Екатеринославскую губернию. 24.08.1831–03.06.1833 г. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 3281. Арк. 204 зв.–205.

⁵⁹ Складено за: О переселении беловежских колонистов в Екатеринославскую губернию... Арк. 204 зв.–205.

⁶⁰ Там само. Арк. 94–99.

⁶¹ Там само. Арк. 100.

⁶² Там само. Арк. 218.

⁶³ Там само. Арк. 235–235 зв.

⁶⁴ По отношению Екатеринославской конторы иностранных поселенцев о желании колониста колонии Городок Карла Зееля переселится в Екатеринославскую губернию. 15.06.1833–05.07.1834 г. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 3346. Арк. 7 зв., 23, 24 зв.

⁶⁵ Складено за: Ведомость о числе и состоянии переселившихся в Екатеринославскую губернию... Арк. 116–118, 124–127, 204 зв.–205, 225–234 зв.

Таблиця 3

Кількість осіб у партіях і майновий стан біловезьких колоністів,
які переселилися в Катеринославську губернію у 1831–1832 рр.

Назва колонії	Партії	Сімей	Чоловіків	Жінок	Коней і ВРХ	Плугів	Борін	Возів
Чернігівська губернія, Борзнянський повіт								
Білі Вежі	1	11	49	47	98	18	14	104
	2	4	25	19	29	5	6	44
	3	7	34	28	60	8	9	15
	4	1	2	5	8	1	1	25
	Усього	23	110	99	195	32	30	88
Великий Вердер	1	3	18	19	28	3	3	18
	2	8	49	48	66	9	17	36
	3	11	63	53	66	11	14	42
	4	2	13	10	14	2	3	8
	Усього	24	143	130	174	25	37	104
Городок	1	2	7	4	20	2	2	7
	2	6	21	20	34	6	6	20
	3	3	14	12	16	4	4	13
	4	2	6	8	8	2	2	6
	Усього	13	48	44	78	14	14	46
Кальчинівка	1	5	21	20	37	5	5	22
	2	1	3	6	7	1	2	4
	3	2	8	8	13	2	2	6
	Усього	8	32	34	57	8	9	32
Малий Вердер	1	2	12	12	18	2	2	9
	3	8	43	43	52	8	11	34
	Усього	10	55	55	70	10	13	43
Рундевіз	1	8	29	28	55	8	8	25
	2	2	8	8	13	2	3	6
	3	7	30	31	40	7	8	22
	Усього	17	67	67	108	17	19	53
Полтавська губернія, Роменський повіт								
Хрецагин	1	6	17	17	38	6	6	19
	2	2	6	8	6	2	2	5
	3	16	71	70	91	16	16	56
	4	1	4	12	7	2	2	5
	Усього	25	98	107	142	26	26	85
	120	553	536	824	132	148	451	120
	37	153	147	294	44	40	144	37
	23	112	109	155	25	36	86	23
	54	263	245	338	56	64	198	54
	6	25	35	37	7	8	23	6
Усього		120	553	536	824	132	148	451
1089								

У Конотопському повіті Чернігівської губернії біля с. Вишеньки з останньої чверті XVIII ст. й до 1842 р. проживали також німці з релігійної секти гуттерівських менонітів, які одними з перших оселилися на Чернігівщині (т. зв. Радичівська колонія). Свою назву гуттери або гуттерити, чи як їх ще називали – «гуттерові брати», отримали від засновника їхньої ідеології Якуба Гуттера, якого за його віру було спалено на вогнищі в 1535 р.⁶⁶ На батьківщині вони переслідувалися за притаманні їм особливості віровчення, яке встановлювало неприйняття насилля у будь-якій формі, заборону носити зброю й служити в армії та інших державних установах. Гуттерити сповідували спільність майна, чим і виокремлювалися серед власне менонітів. У 1774 р. прусський король Фрідріх II обмежив права менонітів на придбання землі, тому вони шукали порятунку в еміграції. Урядовці ж Російської імперії вважали, що працелюбність та аскетичний спосіб життя менонітів сприятимуть освоєнню нових земель⁶⁷. Спочатку гуттерити переселилися в 1767 р. у Валахію, а під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. граф П. Румянцев-Задунайський запросив їх на Чернігівщину в свою маєтність у с. Вишеньки, де вони в 1776 р. й заснували ко-

⁶⁶ Маленков Р. Радичів. Гуттерове братство на берегах Десни. Україна Інкогніта. URL: <http://www.ukrainaincognita.com>.

⁶⁷ Черниш І. Чинники німецького колоністського руху... С. 39.

лонію⁶⁸. На той час вже вступив у дію маніфест Катерини II «О дозволенні всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселятся в которых губерниях они желают, и в дарованных им правах» (1763), тому такий крок графа не суперечив державній політиці, яка заохочувала іноземну колонізацію окремих територій Російської імперії⁶⁹.

У 1784 р. до вишенських колоністів прибуло ще 16 гуттерівських сімей (47 осіб) з Угорщини, куди вони свого часу емігрували з Пруссії⁷⁰. Після смерті П. Румянцева-Задунайського його син спробував було перевести цих колоністів у статус кріпаків. Це викликало серед них обурення, бо колоністи прагнули бути вільними й надалі. Від гуттеритів до Петербурга була надіслана делегація з проханням надати їм для поселення казенну землю. Указом від 23 травня 1801 р. вишенським гуттеритам було дозволено переселитися на вільну казенну ділянку за 12 верст від Вишеньок⁷¹. Тут 44 гуттерівські сім'ї (202 особи) на 753 дес. землі заснували нову колонію – Радичів⁷².

На правому березі Десни гуттерам було надано 463 дес. переважно орних земель, де було зведено братський двір, майстерні, винокурню, вітряк. На лівому березі Десни гуттери отримали 312 дес. лісу, луків і невеликі ділянки родючої орної землі. Із кожної десятини відведеної їм зручної землі колоністи платили в казну по 15 коп. на рік. На облаштування братства уряд виділив колоністам позичку в розмірі 4000 руб. (на 10 років з початком сплати в 1806 р.). Спочатку в братстві було 202 поселенця, у 1810 р. їх вже нараховувалося 228, а в 1815 – 241⁷³.

Радичівські «брати» займалися хліборобством, скотарством, бджільництвом, різними промислами. У громаді було добре поставлено гончарну, шкіряну, ковальську, столярну, токарну, слюсарну справу. Члени громади мали великий фруктовий сад і шовковичну плантацію. У 1818 р. в братському господарстві нараховувалося близько 200 овець, із вовни яких виготовлялося близько 200 капелюхів на рік (75% призначалися на продаж), а на 6 ткацьких верстатах вироблялися тканини для внутрішніх потреб і також на продаж⁷⁴.

Члени братства дотримувалися принципу спільності майна й вели комунітарний спосіб життя. Все їх рухоме й нерухоме майно вважалося надбанням громади. Колоністи спільно працювали в аграрному секторі. Харчувалися гуттери спільно в одній кімнаті (представники різної статі сідали окремо). У громаді був строгий розпорядок дня. Взимку члени братства виходили на роботу о 5:00, обідали об 11:00, вечеряли, коли починало сутеніти, спати вкладалися о 21 год. Влітку робочий день був довший. Чоловіки й жінки від комуні отримували щорічно 2 сорочки, 2 пари взуття тощо.⁷⁵

Гуттери проживали на братському дворі, обгородженому плотовим парканом із воротами, які на ніч замикалися. До 1818 р. братство мало 6 кам'яних і 2 дерев'яних корпусів, а також кілька інших невеликих будівель. Покрівлі над житловими корпусами були високими. Укладення шлюбів теж перебувало під контролем громади. Уздовж горіщ проходили коридори, по обидва боки яких розташовувалися невеликі кімнати з окремими входами. Вони служили спальнями для подружніх пар. У великих за розміром кімнатах по 12–16 осіб жили неодружені чоловіки, починаючи від 15 років (тобто з того моменту, коли вони закінчували навчання, переходили в дорослу вікову групу, приймали хрещення й ставали повноправними членами братства). Так само в окремих приміщеннях проживали дівчата. В особливих кімнатах окремо від батьків жили діти. Одразу після появи дитини на світ жінка переводилася в спеціальне приміщення, де вона разом з іншими матеріями доглядала за немовлятами до того моменту, коли йому виповнювалося 1,5 року. По досягненні цього віку діти віддавалися спочатку в малу школу (призначалася для дітей віком до 6 років), потім – у велику школу (від 7 до 14 років). Від 7 років хлопчиків і дівчаток селили окремо. Хлопчиків віддавали під нагляд учителя, а дівчаток – виховательки⁷⁶. Догляд за дітьми покладався переважно на літніх вдів. Основним методом впливу на порушників заведеного порядку було повчання. Фізичні покарання не застосовувалися. Найсуворішим було вигнання з общини⁷⁷.

⁶⁸ Бондарь С. Секта меннонитов в России (в связи с историей немецкой колонизации на юге России): Очерк. Петербург: Тип-я В. Смирнова, 1916. XXXIII, [3]. С. 7–8.

⁶⁹ Васильева М. Гуттерівські братства на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 1995. № 5. С. 76–77.

⁷⁰ Венгер Н. Особенности формирования ментальных карт «народа в пути». *Ейдос*. 2013. Вип. 7. С. 126.

⁷¹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. С. 656.

⁷² Бондарь С. Секта меннонитов в России... С. 8.

⁷³ Маленков Р. Радичів. Гуттерове братство...; Сведения Министерству внутренних дел об иностранных поселенцах, следуемых с них сборов по Черниговской губернии для внесения в смету за 1840 г. Май – 22 июня 1839 г. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 6798. Арк. 4–4 зв.

⁷⁴ Маленков Р. Радичів. Гуттерове братство...

⁷⁵ Васильева М. Гуттерівські братства на Чернігівщині... С. 78–79.

⁷⁶ Бондарь С. Секта меннонитов в России... С. 8–9.

⁷⁷ Маленков Р. Радичів. Гуттерове братство....

У 1817 р. частина колоністів (24 сім'ї) під керівництвом Якова Вальтера відокремилася від «братства» й оселилася неподалік основної колонії на лівому березі Десни, де заснували колонію Нойдорф. У Радичеві залишилося лише 20 родин, але й ті через деякий час були змушені залишити поселення після пожежі 1819 р., в якій згоріло майже все їхнє спільне майно. У 20-ті рр. члени громади гуттеритів знову повернулися у Радичів, проте ненадовго⁷⁸.

У першій пол. XIX ст. через свою нечисленність у регіоні та нестачу землі гуттерівські меноніти вирішили переселитися з Чернігівщини на Південь України, де мешкала більшість їх одновірців. У 1818 р. вальтерівські гуттери подали до створеного в цьому ж році Опікунського комітету в справах іноземних колоністів прохання щодо надання їм дозволу на переселення до Хортицького менонітського округу (Катеринославська губ.), проте тоді отримали відмову. У 1834 р. гуттерити знову починають клопотати перед Опікунським комітетом про переїзд на південноукраїнські землі. У 1842 р. бажання радичівських «братів» задовольнили й надали дозвіл на переселення в Таврійську губернію. Там, за 18 верст від Мелітополя, на території Молочанської менонітської округи на р. Ташенак 49 гуттерівським сім'ям було відведено ділянку казенної землі площею 3300 дес., де переселенці заснували колонію Гуттерталь (нині – с. Кирпичне Мелітопольського району)⁷⁹. Децю пізніше неподалік Хортиці ними були засновані колонії Йоганнесруе (1853), Гуттердорф (1857), Нойгуттерталь (1866), Шеромет (1868) (нині це села Долинське, Куцове, Таврійське Запорізької обл.)⁸⁰. Попри те, що виділена колоністам ділянка була до цього порожнім безводним степом, «гуттерівські брати», маючи досвід господарювання на Чернігівщині, зовсім скоро перетворили місце свого поселення у заможний та квітучий край⁸¹.

У 1852 р. 17 молодих сімей із колонії Гуттерталь відокремилися й створили окрему колонію під назвою Йоганнесруе на честь менонітського землевласника й громадського діяча Йоганна Корніса, який користувався прихильністю тодішнього міністра державних маєтностей Кисельова й допомагав гуттеритам переселятися та облаштовуватися на новому місці. Обидві колонії були облаштовані за типом усіх менонітських колоній Півдня України. Характерною особливістю тутешніх гуттеритів, як і раніше в Радичеві, був скромний спосіб життя й побут. За релігійним звичаєм чоловіки-гуттерити не голили бороди, за що їх називали «бороданями», а колонії Гуттерталь і Йоганнесруе – «бородатим номером». У 1857 р. в Йоганнесруе налічувалося 17 дворів, а мешканці володіли 1104 дес. землі⁸².

У 1857 р. гуттеритські поселення охопила хвиля релігійного оновлення, спостерігалися ознаки соціального розчарування, яке стало основною причиною руйнування їхніх общин-комун. У цей час уже виросло нове покоління, яке вже не переймалося розпадом старого братського двору й яке не хотіло більше терпіти протиріччя між застарілим гуттеритським віросповіданням і життєвою практикою⁸³. У 1860 р. частина колоністів сіл Гуттерталь і Йоганнесруе спробувала відновити колишній комуністичний устрій гуттерівської секти. З цією метою 23 господарства обох колоній об'єдналися – були облаштовані «братські будинки»: один для чоловіків, інший для жінок, третій для дітей, молитовний будинок, їдальня, створені общинні майстерні. Кожен учасник нового «братства» отримав певне заняття. Однак «комуністичне» життя не налагодилися, і в 1867 р. «братство» розпалося. Майно «братів» було розділене, причому багато господарів втратили частину своїх статків. Запровадження в Російській імперії загальної військової повинності в 1873 р. змусило всіх гуттеритів упродовж 1876–1877 рр. переїхати до Північної Америки, а їхні села були куплені німецькими колоністами-сусідами⁸⁴. Нащадки «гуттерових братів», які емігрували тоді в США й Канаду, живуть там і донині в кількості близько 45 тис. осіб⁸⁵.

Отже, ми бачимо, що Південь України першої пол. XIX ст. належав до тих регіонів, що інтенсивно освоювалися переселенцями з інших губерній України та Росії, і де механічний приріст населення за вказаний період досягнув 40%. Найбільше у першій пол. XIX ст. зросло населення в Бессарабії та Херсонській губернії, і децю менше – на Катеринославщині. Переважну частину мігрантів становили українські державні селяни та німецькі колоністи, які оселилися тут в першому десятилітті та в 40-х рр. XIX ст. В інші періоди сюди прибували й поміщицькі селяни (особливо в 30-ті рр. XIX ст.) та міщани, проте їх абсолютна кількість була незначною. Більшість переселенців на Південь України

⁷⁸ Маленков Р. Радичів. Гуттерове братство...

⁷⁹ Бондарь С. Секта меннонитов в России... С. 10–11.

⁸⁰ Васильєва М. Гуттерівські братства на Чернігівщині... С. 80; Правдюк О. Антропологічний фактор у розвитку національної освіти Півдня України др. пол. XIX – поч. XX ст. *Проблеми сучасної педагогічної освіти*. 2012. Вип. 39 (4). С. 130.

⁸¹ Бондарь С. Секта меннонитов в России... С. 10–11.

⁸² Там само.

⁸³ Правдюк О. Антропологічний фактор у розвитку національної освіти Півдня України... С. 130.

⁸⁴ Бондарь С. Секта меннонитов в России... С. 11–12.

⁸⁵ Маленков Р. Радичів. Гуттерове братство...

становили мешканці Північного Лівобережжя України (переважно з Чернігівщини та Полтавщини). Це й визначило зміни в етнічному складі регіону, в якому почали переважати українці.

Головною причиною міграцій мешканців Північного Лівобережжя та іноземних колоністів на Південь України було аграрне перенаселення. На території Чернігівщини й Полтавщини німецьким колоністам загалом вдалося налагодити ефективну діяльність, яка справила значний вплив на соціально-економічний розвиток України. У сільськогосподарській сфері колоністи успішно поєднували європейський досвід із місцевими хліборобськими традиціями, максимально використовували унікальні природно-кліматичні умови та ресурсний потенціал України. Німецькі поселення на Північному Лівобережжі відрізнялися від колоній Півдня. Власне тут це були не колонії, а окремі населені пункти, розпоршені невеличкими острівцями поміж українських сіл і містечок. Безсумнівно є те, що за всю історію перебування на теренах Чернігівщини та Полтавщини німецькі поселенці зробили вагомий внесок у політичний, соціально-економічний та культурний розвиток регіону. В галузі агротехніки їм вдалося синтезувати загальноєвропейський досвід із українськими традиціями, що в свою чергу привело до інтенсифікації розвитку господарства на території України. Можна стверджувати, що історія німецьких колоністів стала невід'ємною частиною як історії нашого Північного Лівобережжя, так і всієї України.

References

- Barankov, O. (2004). Zaseleennia nimtziamy Chernihivshchyny u XVIII st. [German settlement of Chernihiv region in the 18th c.]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – Ethnic history of the peoples of Europe*, 16, P. 6–12.
- Boyko, Y. (2007). Zaseleeniye Yuzhnoy Ukrainy. Formirovaniye etnicheskogo sostava naseleniya kraya: russkiye i ukrainsi (konets XVIII – nach. XXI v.). Etnostaticheskii ocherk [Settlement of Southern Ukraine. Formation of the ethnic composition of the region's population: Russians and Ukrainians (the late 18th – the early 21st c.). Ethnostatistical essay]. Cherkassy, Ukraine.
- Chernysh, I. (2011). Chynnyky nimetskoho kolonistskoho ruchu v Pivnichno-Zachidnii Ukraini v skladi Rosiiskoi imperii (poch. XX st.) [Factors of the German colonist movement in North-Western Ukraine as part of the Russian empire (the beginning of the 20th c.)]. *Hrani – Facets*, 5, P. 38–43.
- Herasymchuk, O. (2022). Nimetzki kolonisty na Chernihivshchyni: istorychnyi ekskurs [German colonists in Chernihiv region: historical excursion]. *Nauka i suspilstvo – Science and society*, 6, P. 19–27.
- Huz, B. (2021). Do istorii Chernihivshchyny. Personalii, biohrafii, podii [To the history of Chernihiv region. Personalities, biographies, events]. Kryvyi Rih, Ukraine.
- Malynovska, T. (2009). Sudovi povnovazhennia okruzhnykh ta silskikh prykaziv u koloniiakh inozemtsiv na terenakh Rosiiskoi imperii (persha polovyna XIX st.) [Judicial powers of district and village orders in colonies of foreigners on the territory of the Russian empire (the first half of the 19th c.)]. *Hurzhiivski chytannia – Hurzhii readings*, 3, P. 213–217.
- Nazarova, T., Redkina, O. (2019). Pereseleniye mennonitov v Prichernomor'ye v XIX v.: osobennosti resheniya zemelnogo voprosa [Resettlement of Mennonites in the Black Sea region in the 19th c.: features of resolving the land issue]. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta – Bulletin of Volgograd state university*, 24, 5, P. 124–134.
- Pravdiuk, O. (2012). Antropologichnyi factor u rozvytku nazionalnoi osvity Pivdnia Ukrainy dr. pol. XIX – poch. XX st. [Anthropological factor in the development of national education in the South of Ukraine in the second half of the 19th – the early 20th c.]. *Problemy suchasnoi pedahohichnoi osvity – Problems of modern pedagogical education*, 39 (4), P. 129–134.
- Samoylenko, A. (2006). Nemetskiye poseleniya na Chernigovshchine v XVII – nach. XX v. [German settlements in the Chernihiv region in the 17th – the beginning of the 20th c.]. *Nimetski poselentsi v Ukraini: istoriia ta sohodennia – German settlers in Ukraine: history and present*, 1, P. 151–158. Kyiv–Mykolaiv, Ukraine.
- Sanych, H. (2019). Nimetskyi Khreshchatyk [German Khreshchatyk]. *Panorama*, 18, P. 10.
- Shevchuk, N. (2003). Etnicheskyye nemtsi v Ukraine: problem sotsialnoy integratsii v istoricheskom razvitiu [Ethnic Germans in Ukraine: problems of social integration in historical development]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universitetu – Bulletin of Odessa national university*, 8, 9, P. 640–647.
- Snizhko, O. (2007). Istoria nimetskoho sela Khreshchatyk (Oktoberfeld) [History of the German village of Khreshchatyk (Oktoberfeld)]. *Putyvskii kraieznavchyi zbirnyk – Putivl local history collection*, 3, P. 171–184.
- Vasylchuk, O. (2002). Poselennia nimetskich kolonistiv na pivdni Ukrainy naprykintsi XVIII – poch. XIX st. [The settlement of German colonists in the south of Ukraine at the end of the 18th – the beginning of the 19th c.]. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy – Ethnic history of the peoples of Europe*, 12, P. 37–41.
- Vasylchuk, V. (2018). Istorychni shliachy nimtziv v Ukraini [Historical paths of Germans in Ukraine]. *Ukraina–Yevropa–Svit – Ukraine–Europe–World*, 21, P. 145–153.
- Vasylieva, M. (1995). Hutterivskii bratstva na Chernihivshchyni [Hutterian brotherhoods in Chernihiv region]. *Siverianskii litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 75–81.
- Venger, N. (2013). Osobennosti formirovaniya mentalnykh kart «naroda v puti» [Features of the formation of mental maps of «people on the move»]. *Eidos*, 7, P. 123–141.

Герасимчук Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Herasymchuk Oleksandr – candidate of historical sciences (Ph.D. in History), senior lecturer of the department of pedagogy and methods of teaching history with social disciplines of T. Shevchenko national university «Chernihiv colehium» (53 Hetmana Polubotka St., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: gerasim_o@yahoo.com

RESETTLEMENT OF GERMAN COLONISTS FROM CHERNIGIV AND POLTAVA GOVERNATIONS TO SOUTHERN UKRAINIAN LANDS in the second quarter of the 19th c.

*Migration processes are important factors that affect not only demographic parameters of the population, but also the life of the country as a whole. The accumulated experience in the past centuries of state formation on Ukrainian lands can be indicative of this, especially during the implementation of the resettlement policy and the integration of foreign immigrants in the South of Ukraine. Today, the study of the practice of that time is relevant and necessary for the development of a balanced state policy regarding national minorities. Research work in this direction is a valuable asset for a more in-depth study of the history of our country. **The purpose** of this article is to study peculiarities of the migration movement of German colonists who lived in the Chernihiv and Poltava provinces to southern Ukrainian lands in the second quarter of the 19th c. **The methodological basis** of this research is the principles of historicism, scientificity and objectivity, which contributed to the achievement of impartiality and credibility during the clarification of specific facts and showing the logic of the development of changes in the historical process. **Research methods** are based on the principles of historicism and objectivity; they are represented by general scientific methods of analysis, synthesis and special-historical methods – historical-comparative and historical-genetic. **The scientific novelty** of the research lies in the fact that for the first time, on the basis of archival materials, peculiarities of the migration movements of inhabitants of German colonies of the Northern Left Bank on the land of Southern Ukraine in the second quarter of the 19th c. were considered. **Conclusions:** during the entire history of their stay on the territory of Ukraine, German settlers made a significant contribution to the political, socio-economic and cultural development of our homeland. It can be argued that the history of German colonists has become an integral part of the history of Chernihiv region, Poltava region, and the whole of Ukraine in general.*

Key words: German colonists, migrations, resettlement movement, southern Ukrainian lands, Chernihiv province, Poltava province, Northern Left Bank.

Дата подання: 14 січня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 3 квітня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Герасимчук, О. Переселення німецьких колоністів із Чернігівської та Полтавської губерній на південноукраїнські землі в другій чверті XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2024. № 2. С. 46–59. DOI: 10.58407/litopis.240206.

Цитування за стандартом APA

Herasymchuk, O. (2024). Pereseleennia nimetskykh kolonistiv iz Chernihivskoi ta Poltavskoi hubernii na pivdennoukrainski zemli v druhii chverti XIX st. [Resettlement of German colonists from Chernigiv and Poltava governments to Southern Ukrainian lands in the second quarter of the 19th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 46–59. DOI: 10.58407/litopis.240206.

